

برآورد و سنجش رابطه اثرگذاری گردشگری با کاهش فقر در مناطق روستایی مطالعه موردی: روستاهای چنگوره و اسماعیل آباد - شهرستان آوج

احمد رومیانی^{۱*} جمشید عینالی^۲ مرضیه هادی پور^۳ محمد حجی پور^۴

- ۱- دانشجوی دکترای جغرافیا و آمایش کیفیت محیطی مناطق روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد
- ۲- استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه زنجان
- ۳- دانشجوی دکترای جغرافیا و آمایش کیفیت محیطی مناطق روستایی، دانشگاه تهران
- ۴- دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی نقش گردشگری و تأثیر آن بر کاهش فقر روستایی در روستاهای چنگوره و اسماعیل آباد از دهستان حصار و لیعصر - شهرستان بونین زهرا می باشد. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر روش انجام، توصیفی - تحلیلی می باشد و برای گردآوری داده ها از روش های کتابخانه ای و میدانی (پرسشنامه، مشاهده و مصاحبه) استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق، دو روستایی مورد مطالعه در دهستان حصار و لیعصر می باشد که به صورت تمام شماری مورد بررسی قرار گرفته اند. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش های آماری توصیفی و استنباطی (آماره t، تک نمونه ای فریدمن و رگرسیون خطی چند متغیره) استفاده شده است. یافته ها تحقیق نشان می دهد که بین ابعاد گردشگری و کاهش فقر در محدوده مورد مطالعه رابطه معناداری و مثبتی وجود دارد به طوری که در ابعاد کالبدی منجر (به ایجاد تغییرات زیادی ساخت و سازهای روستایی، بهبود وضعیت معابر، شن ریزی و سنگفرش کردن معابر، توسعه زیرساخت های ارتباطی جاده ای و...) و در ابعاد اقتصادی منجر به (ایجاد اشتغال در فعالیتهای غیر کشاورزی، بهبود زیرساخت های خدماتی، تنوع بخشی به منابع درآمدی خانوار و توسعه فعالیتهای کارآفرینی...) و در ابعاد اجتماعی منجر به (کاهش مهاجرت ساکنین به ویژه جوانان، همدمی در میان اهالی روستا با گردشگر، تقویت نهادهای محلی، و تغییر در ارزش های مردم محلی ناشی از حضور گردشگران و غیره) و در ابعاد محیطی منجر به تغییرات (تغییرات کاربری در مزارع و باغات، ساخت و ساز بدون برنامه، تخریب زیبایی های طبیعی، تخریب مراتع و زیستگاه های حیات وحش، آلودگی منابع آب و غیره) شده است.

واژه های کلیدی: گردشگری، فقر روستایی، توسعه روستایی، روستاهای چنگوره و اسماعیل آباد.

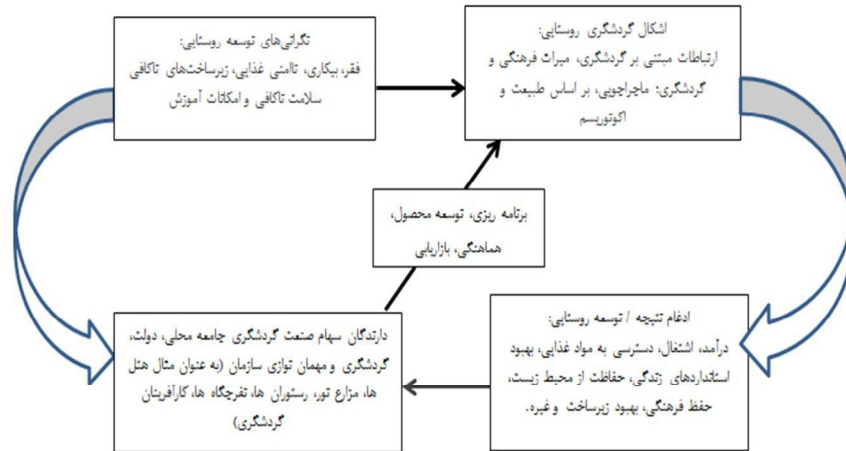
مقدمه

پدیده فقر که خود نمودی از توسعه نیافتگی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است، ثبات سیاسی، همبستگی اجتماعی و سلامت جسمی و روحی ملتها را تهدید کرده، موجب افزایش مرگ و میر به خصوص نوزادان و مادران، کاهش متوسط طول عمر، افت کارایی انسانها و در نهایت تنزل بهره‌وری اقتصادی می‌گردد. نگاهی به آمارهای فقر در کشورهای در حال توسعه نشان می‌دهد که هر چند فقر در هر دو جامعه شهری و روستایی به چشم می‌خورد، لیکن اغلب افراد فقیر در روستاها ساکن‌اند و شدت فقر در مناطق روستایی غالباً بیشتر از مناطق شهری است (Zeller et, 2006:446). به طوری که بیش از ۷۵ درصد از فقر جهان در مناطق روستایی زندگی می‌کنند و بیش از یک سوم از مناطق روستایی در مناطق خشک و نیمه خشک زندگی می‌کنند (Morales Fernández, 2012:20). به عبارت دیگر، بیشتر جمعیت فقیر جهان در مناطق روستایی و در کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند (رومیانی، ۱۳۹۲: ۵۳). سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (OECD, 2012) اظهار می‌کند که بسیاری از مناطق روستایی در کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته با چالش‌های جمعیت، بهبود زندگی و کاهش خدمات مواجه هستند که ریشه همه اینها در فقر روستایی است و به یک چالش کلیدی و مداوم برای توسعه روستایی مبدل شده است (George, Otieno Obonyo, 2012:2). بنابراین یکی از مهمترین مشکلات در کشورهای در حال توسعه، مسائل و چالش‌های توسعه روستایی است؛ چرا که راهبردها و اهداف گذشته در زمینه توسعه روستایی موفقیت آمیز نبوده و نتوانسته است تا عمده مسائل روستاها را در حوزه معیشت پایدار و بهبود زندگی روستاییان تأمین کند. این مسئله باعث شده است که در سالهای اخیر، توسعه روستایی مورد توجه برنامه‌ریزان، نظریه‌پردازان و مجریان حکومتی قرار گیرد (پناد و همکاران، ۱۳۹۱: ۱).

یکی از این راهبردهایی که اخیراً در اغلب کشورهای جهان مورد توجه قرار گرفته و حتی در برخی از این کشورها به اجرا در آمده است و توانسته است نقش مؤثر در کاهش فقر، مهاجرت، مشکلات اجتماعی و اقتصادی روستاها بکاهد، توسعه و گسترش گردشگری در نواحی روستایی می‌باشد. (Davis et al 2004:6; Mcgehee et al, 2004:136; Byrd et al, 2009:98). که در اکثر نواحی روستایی، به دلیل غالب بودن اقتصاد کشاورزی و آسیب‌پذیری آن، توجه به دیگر فعالیتهای توسعه‌ای نظیر گردشگری، می‌تواند به عنوان مکمل این بخش از جنبه‌های مختلف، تضمینی در بهبود شرایط زندگی روستاییان باشد (مهدوی و همکاران، ۱۳۸۷: ۴۰). مثلاً از یک سو، می‌تواند مشاغل گسترده‌ای را ایجاد و یا مشاغل موجود را تقویت نماید (Tarlow, 2011:44). و از سوی دیگر، می‌تواند طیف وسیعی از مزایا مانند توسعه زیربنایی، سرمایه‌گذاری و فرصت‌های شغلی

در اختیار روستاییان قرار دهد (Okech et al, 2012:37). لذا اگر این صنعت به درستی در راهبردهای توسعه روستایی جای گیرد می‌تواند اساس نظام‌های مولدی با هدف ریشه‌کنی فقر و همپیوندسازی کشورهای در حال توسعه قرار گیرد.

دیدگاه‌ها و تعاریف مختلفی از گردشگری و گردشگری روستایی شده است که می‌تواند در توسعه مناطق روستایی متمرکز واقع شود. هال و براون (۲۰۰۰)، معتقدند از طریق گردشگری، اکثر مناطق روستایی می‌توانند خود را از نظر اقتصادی و اجتماعی در محیط پویا جهانی تنظیم کنند و سبب افزایش تمرکز بر روی گردشگری توسط هر دو توسعه دهندگان محصول گردشگری، برنامه‌ریزان و جوامع روستایی برای رسیدن به رشد اقتصادی و توسعه باشد (George Otieno, 2012:2). از دیدگاه کریستالر (۱۹۶۳) گردشگری می‌تواند به عنوان ابزاری برای نیل به توسعه اقتصادی در مناطق پیرامونی از طریق مسافرت گردشگران ثروتمند از مراکز شهری به پیرامونی، مبادله ارز خارجی و ایجاد شغل باشد (عینالی و رومیانی، ۱۳۹۲: ۵). به نظر می‌هالیچ، گردشگری می‌تواند به طور بالقوه در توسعه اقتصادی جامعه میزبان مشارکت کرده و به حذف شکاف در حال گسترش بین کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه کمک کند. به نظر وی توسعه گردشگری و فعالیت‌های مرتبط با آن در کشورهای در حال توسعه به کاهش نابرابری بین مناطق داخلی کشورها از طریق تسهیل فرآیند توسعه اقتصادی و اجتماعی منجر خواهد شد (Mihalič, 2002:81). به طوری که، این امر از طریق ایجاد تغییر و پیشرفت در زمینه‌های اقتصادی - اجتماعی صورت می‌گیرد که با شاخص‌هایی از قبیل درآمد سرانه، کاهش سطح فقر، عدالت اجتماعی بیشتر، نوسازی متناسب با تغییرات اجتماعی، سطوح بالاتر اشتغال و آموزش، بهبود و دستیابی به خدمات بهداشتی - سلامت، و ... بیان می‌شود و در نهایت به یک زندگی بهتر با فرصت‌های بیشتر برای توانمندسازی افراد و جوامع محلی می‌انجامد (Mihalič, 2002:83). در همین رابطه کیم، چن و لانگ (2006) گردشگری را ابزار مناسبی می‌دانند که می‌تواند در دستیابی به توسعه پایدار روستایی مورد استفاده هر دو گردشگران و جمعیت روستایی قرار گیرد. بنابراین به این دلیل بر گردشگری تأکید می‌شود که پیامدهای اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و زیست محیطی مثبت به برای مردم روستایی به همراه دارد (Reeder & Brown, 2005; Walker & Walker, 2011:21). با توجه به دیدگاه مطرح شده و شکل (۱)، گردشگری روستایی از یک سو، راه حل برخی از مشکلاتی از قبیل: نرخ بالایی بیکاری، مهاجرت‌های روستایی، وابستگی به بخش اولیه... و از سوی دیگر، عمل این فعالیت سبب تولید و تنوع و توزیع مجدد درآمد و ایجاد اشتغال می‌شود (Pulido & Cárdenas, 2011).

شکل ۱: کانال یکپارچه‌سازی گردشگری با توسعه روستایی (Okech et al, 2012:7)

بنابراین با توجه به اهمیت موضوع در دهه اخیر مطالعاتی مختلف در زمینه گردشگری و فقر روستایی انجام گرفته است که به تعدادی از آنها اشاره شده است.

افتخاری و قادری (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان "نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی" به این نتیجه رسید که مطالعات انجام شده در کشورهای فرانسه، اتریش، سوئیس، انگلستان، ایرلند، تایلند و ژاپن نشان می‌دهد که گردشگری روش مطمئنی برای توسعه روستاها به‌ویژه محرومترین معرفی کرده‌اند و به سرعت اقتصاد روستایی رشد کرده و مکمل فعالیت‌های کشاورزی تلقی شده است.

توکلی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان "تأثیر مناطق نمونه گردشگری در محرومیت زادی از دیدگاه اجتماعات محلی، مطالعه موردی: منطقه اورمان تخت کردستان" به این نتیجه رسیده‌اند که گردشگری توانسته است سبب افزایش اشتغال، کاهش فقر و کاهش مهاجرت در منطقه مورد مطالعه شود.

جوانبخت (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان "نگرشی بر راهبردهای توسعه گردشگری قشم با استفاده از مدل SWOT" به این نتیجه رسید به رغم دارا بودن قوت‌ها و فرصت‌ها، راهبردهایی برای کم کردن ضعفها و تهدیدها و افزایش نقاط قوت و فرصت ارائه شده است.

جمعه پور و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان "تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی، مطالعه موردی: روستایی برغان، شهرستان سلاوجبلاغ" به این نتیجه رسید گردشگری سبب

به وجود آمدن اشتغال و در نتیجه درآمد مرتبط با گردشگری و برخی فعالیت‌های روستایی مانند باغداری و خدمات شده است.

مصطفوی و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان "تأثیر گردشگری بر کاهش فقر در ایران" درآمد سرانه گردشگری در کوتاه مدت و بلندمدت تأثیر منفی و معنی‌داری روی فقر دارد و در واقع می‌توان از درآمد حاصل از گردشگری برای بهبود وضعیت فقر و کنترل فقر بهره گرفت.

پسالنوپولوس (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان "اثرات سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در گردشگری مناطق روستایی در جنوب اروپا با رویکرد منطقه‌ای" به این نتیجه رسید گردشگری سبب ایجاد اشتغال، بهبود شبکه‌های تجاری، شروع فعالیت کارآفرینی و توسعه ساخت و سازهای محلی و توسعه کالیدی شده است.

اوکیچ و همکاران (۲۰۱۲) در مقاله‌ای با عنوان "گردشگری روستایی جایگزینی برای توسعه پایدار، لوآندا، کنیا" به این نتیجه رسید گردشگری به توسعه کشاورزی و تجارت در توسعه روستایی منجر شده و مکملی برای فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی و کاهش مهاجرت در منطقه مورد مطالعه شده است.

بنابراین با توجه به پیشینه، دیدگاه صاحب‌نظران و اهمیت موضوع مورد مطالعه، در ایران نیز با رونق شهرنشینی و مسائل ناشی از آن، گذاران اوقات فراغت و کسب آرامش در نواحی روستایی در چند دهه اخیر به توسعه گردشگری روستایی در نواحی روستایی دارای جاذبه‌های طبیعی و شرایط اقلیمی مناسب و حاشیه شهرها منجر شده است. منطقه مورد مطالعه این پژوهش در محدوده شهرستان بوئین‌زهرا (استان قزوین) به واسطه قرارگیری در دامنه‌های شمالی کوه‌های خرقان و دارا بودن جذابیت‌های طبیعی کوهستانی، دره‌های میانکوهی، چشمه‌ها و سرشاخه‌های متعدد رودخانه چنگوره در دو دهه اخیر به‌ویژه با شروع فرآیند بازسازی مناطق آسیب دیده از زلزله تیر ۱۳۸۱ در منطقه افزایش قابل توجهی یافته است. بنابراین در این مطالعه سعی بر این است که به سوال زیر پاسخ داده دهد.

۱- آیا گسترش گردشگری توانسته است منجر به بهبود کاهش فقر روستایی در محدوده مورد مطالعه شود؟

۲- آیا بین توسعه گردشگری و کاهش فقر رابطه معناداری وجود دارد؟

مواد و روش تحقیق

در تحقیق حاضر با توجه به پرسش‌های مطرح شده و در راستای پاسخگویی علمی به این سؤالات، به تبیین چگونگی و چرایی وضعیت مسئله و ابعاد آن پرداخته شده است. بنابراین پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و نوع روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد و برای گردآوری داده‌ها از روش‌های (پرسشنامه، مشاهده و مصاحبه) استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش دو روستای (چنگوره و اسماعیل آباد) دهستان حصار ولیعصر می‌باشد که به صورت تمام شماری مورد بررسی قرار گرفته‌اند و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آماره‌های توصیفی و استنباطی (آزمون t تک نمونه‌ای، فریدمن، رگرسیون چند متغیره و تحلیل مسیر) استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق به صورت تمام شماری محاسبه شده‌اند که مجموعه ۱۶۰ خانوار دائمی، که ساکن این دو روستا بوده‌اند در نظر گرفته شده است و به همین تعداد پرسشنامه بین آنها توزیع و پخش گردیده است. همچنین برای سنجش میزان پایایی و روایی در تدوین و تنظیم پرسشنامه، از مقالات فارسی و لاتین که در این رابطه انجام گرفته شده، استفاده شده است. برای صدق بودن سؤالات، یک پرسشنامه کوچک بین ۲۵ نفر در محدوده مورد مطالعه پخش و توزیع گردید تا روایی سؤالات مورد بررسی قرار گیرد و پس از نتایج خوب داده‌ها، به ادامه توزیع بیشتر پرسشنامه اقدام گردید. نتایج آزمون الفای کرونباخ در نرم‌افزار SPSS حاصل از کلی کار، به ترتیب ۰/۷۷۶ و ۰/۷۱۳ بدست آمده است که نشان از رضایت بخش بودن سؤالات و داده‌ها در محدوده مورد مطالعه می‌باشد. و در نهایت به منظور تبیین نقش و اثرات گردشگری در توسعه و کاهش فقر در مناطق روستایی از دیدگاه ساکنین دائمی در روستاهای نمونه در ۴ شاخص اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و زیست-محیطی به شرح جدول (۲) اقدام به تهیه و تدوین پرسشنامه مطابق با طیف لیکرت گردیده است. از آنجا که مقایس لیکرت یکی از رایج-ترین مقیاس‌های اندازه‌گیری در تحقیقاتی است که بر اساس پرسشنامه انجام می‌شود و توسط رنسیس لیکرت (۱۹۰۳-۱۹۸۱) ابداع شده است، در این مقیاس با این طیف محقق با توجه به موضوع تحقیق خود، تعدادی گویه را در اختیار شرکت کنندگان قرار می‌دهد تا براساس گویه‌ها و پاسخ‌های چندگانه، میزان گرایش خود را مشخص کنند. در این طیف، در گزینه‌ها به جای اعداد، از کلمه‌ها و عبارات مناسب استفاده می‌شود. همچنین ارزش‌گذاری گویه‌ها به طور دلخواه انجام می‌شود، مثلاً در مقیاس ۵ قسمتی می‌توان به گزینه کاملاً موافق نمره ۱ و به گزینه کاملاً مخالف عدد ۵ را نسبت داد.

جدول ۲: شاخص‌ها و متغیرهای مورد استفاده

متغیرها	ابعاد	متغیر
متغیر مستقل (گردشگری)	اقتصادی	ایجاد اشتغال در فعالیتهای غیر کشاورزی و کشاورزی، بهبود زیرساخت‌های خدماتی، تنوع‌بخشی به منابع درآمدی خانوار و افزایش میزان آن، توسعه سرمایه‌گذاری در روستا، قیمت زمین در بافت مسکونی و حاشیه روستا، قیمت کالاهای ضروری و مصرفی در زمان حضور گردشگران، فرصت‌های پس‌انداز خانوار، سرمایه‌گذاری‌های غیر دولتی در روستا، ایجاد اشتغال در زمینه خدمات، توسعه فعالیتهای کارافرینی، سرمایه‌گذاری در مشاغل سنتی.
	اجتماعی- فرهنگی	رعایت آداب و رسوم محلی، همکاری در مدیریت امور روستا، مشارکت در تأمین هزینه‌های عمومی، همیاری در تأمین هزینه‌های خدمات، احساس امنیت در روستا، کاهش مهاجرت ساکنین بویژه جوانان، میزان همدلی در میان اهالی روستا با گردشگر، تقویت نهادهای محلی، پایداری به روابط سنتی، میزان جرائم و ناهنجاری‌ها در روستا، رواج فرهنگ مصرفی در روستا، میزان تغییر در ارزش‌های مردم محلی ناشی از حضور گردشگران.
	کالبدی	بهبود استانداردهای مسکن، تغییرات صورت گرفته در بافت کالبدی روستا، مصالح مورد استفاده در ساخت و سازها، الگوگیری از خانه‌های دوم در ساخت مسکن، توسعه ساخت ویلاها در دامنه‌ها و حاشیه روستا، نظارت و کنترل بر ساخت و سازها، ساماندهی و بهبود معابر و رعایت حریم رودخانه و گذرگاه‌ها، جدول‌گذاری، شن‌ریزی و سنگفرش کردن معابر، توسعه زیرساخت‌های ارتباطی جاده‌ای، مشارکت در بهسازی روستا، استفاده از دانش‌های جدید در ساخت ساز، سرمایه‌گذاری در طرح‌های انتقال آب به مزارع.
زیست محیطی	تغییرات کاربری در مزارع و باغات، ساخت و ساز بدون برنامه، تخلیه نخاله‌های ساختمانی، تخریب زیبایی‌های طبیعی، تخریب مراتع و زیست‌گاه‌های حیات وحش، کاهش تنوع پوشش گیاهی بدلیل توسعه دامداری‌ها، آلودگی منابع آب (افزایش استفاده از منابع آب، رواج استفاده گسترده از انواع سموم و کودهای شیمیایی، افزایش فاضلاب تخلیه شده به منابع آب‌های سطحی و ...)، همکاری در تأمین هزینه‌های جمع‌آوری زباله، بهبود روش‌های دفع زباله، میزان دسترسی به خدمات بهداشتی، جمع‌آوری و دفع آب‌های سطحی، رعایت پاکیزگی محیط.	

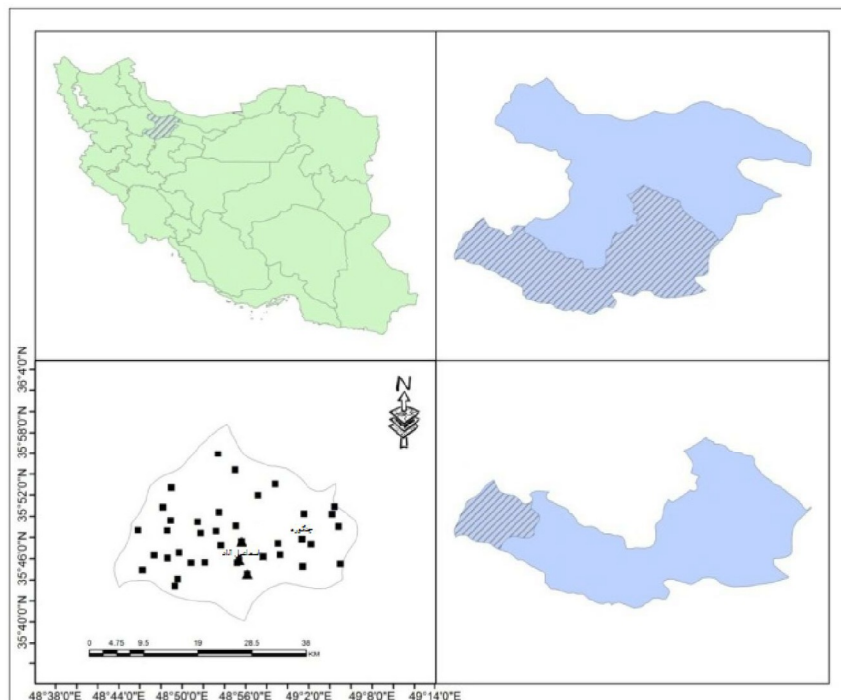
منطقه مطالعه	فقر	میزان زادو ولد در خانواده شما، استفاده از بیمه درمانی روستایی در هزینه های شما، کسب درآمد او افزایش درآمدهای حاصل از فعالیتهای دامداری و کشاورزی، ایجاد اشتغال در فعالیتهای کشاورزی و غیره کشاورزی، پس انداز برای تأمین غذا و پوشاک، پس انداز برای تفریح و مسافرت، استفاده از خدمات آب و برق، بهداشت و درمان، استفاده از ابزار ماشین و وسایل نقلیه، مسکن، افزایش درآمدهای حاصل از فعالیتهای دامداری، کاهش بیکاری اعضای خانوار، افزایش ثبات درآمد، افزایش قیمت کالاهای ضروری و مصرفی، میزان رضایت از تجهیزات و تسهیلات مسکن
-----------------	-----	--

منبع: رومیانی، ۱۳۹۲؛ فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲؛ عبداللهی و همکاران، ۱۳۹۳؛ عنابستانی، ۱۳۸۸؛ آمار و برنجکار،

Norris and Winston, 2007:112-18; Neth, 2008:32-35؛ ۱۳۸۸

منطقه مورد مطالعه

از لحاظ موقعیت جغرافیایی، دهستان حصار ولیعصر در مختصات جغرافیایی ۴۸ درجه و ۴۶ دقیقه و ۵۹ ثانیه طول شرقی و در ۳۵ درجه، ۴۸ دقیقه و ۵۴ ثانیه عرض شمالی واقع شده است. ارتفاع دهستان حصار ولیعصر از سطح دریاهای آزاد ۲۰۱۱ متری می باشد. به عبارت دیگر، دهستان حصار ولیعصر از توابع شهرستان بوئین زهرا در جنوب غربی استان قزوین است که از شمال و غرب به استان زنجان، از جنوب به استان همدان و از شرق به دهستان خرقان محدود است. که به دلیل ضعف فعالیتهای کشاورزی در چند دهه اخیر فرآیند برون کوچی شدیدی را تجربه کرده اند. از طرفی دیگر، با توجه به شرایط اقلیمی مساعد، جذابیت طبیعی کوهستانی و دره های بین کوهی، حس تعلق مکانی و نظایر آن مورد توجه مهاجران سال های قبل واقع شده و روند گسترش گردشگری در یک دهه اخیر (به ویژه با شروع فرآیند بازسازی بعد از زلزله ۱۳۸۱ منطقه آوج) به شدت افزایش یافته است.

شکل ۴: نقشه موقعیت منطقه مورد مطالعه در کشور، استان قزوین و شهرستان بوئین‌زهرا

منبع: سازمان نقشه برداری: ۱۳۸۸

نتایج و بحث

برای اثر گذاری رابطه بین گردشگری و کاهش فقر روستایی ابتدا پرسشنامه‌ای بین ساکنین روستاها بخش شد تا نظرات خود را در پرسشنامه لحاظ کنند. سپس برای اثرگذاری گردشگری ۱۶۰ پرسشنامه بین روستاها نمونه پخش و توزیع گردید. لذا آمار توصیفی پرسشنامه نشان داد که از ۱۶۰ نفر فرد پاسخگو ۵۳/۸ درصد پاسخ دهندگان مرد و ۴۶/۲ درصد زن بوده‌اند. که ۴۵/۹ درصد پاسخگویان سن بین ۳۱ تا ۴۰ سال را دارا بوده‌اند که بیشترین عدد را نشان می‌دهد. میانگین تعداد افراد خانوار برابر با ۲/۵۳ نفر و بیشترین سطح سواد مربوط به دوره ابتدایی با ۳۷/۹ درصد بوده است. در ادامه برای بررسی پاسخ به سؤالات مطرح شده در تحقیق مورد نظر از آزمون آماری t تک نمونه‌ای و آزمون رتبه‌ای فریدمن استفاده شده است. همان طور که، جدول (۳) نشان داد، تحلیل میانگین عددی حاصل از محاسبه مؤلفه‌های اثرگذاری گردشگری در کاهش فقر روستایی در بین پاسخگویان با استفاده از داده‌های پرسشنامه‌ای بدست آمده است. از آنجا که آزمون t تک نمونه‌ای نشان داد مقادیر میانگین بدست آمده مبین بالا بودن در مؤلفه‌های مورد نظر تحقیق از حد میانگین (۳) می‌باشد، به طوری که در سطح معنادار و تفاوت آنها از مطلوبیت عددی نیز به شکل مثبت ارزیابی و برآورد شده است؛ بنابراین، میزان تفاوت معناداری میانگین در همه موارد که با احتساب

دامنه طیفی میانگین مؤلفه‌ها (که بین ۱ تا ۵ براساس طیف لیکرت در نوسان است)، مقدار بدست آمده برای تمامی مؤلفه‌ها بالاتر از میزان مطلوبیت عددی مورد آزمون یعنی (۳) ارزیابی شده است. البته لازم به ذکر است که مؤلفه‌های تغییرات در ابعاد کالبدی و اقتصادی به ترتیب بیشترین فاصله تفاوت از حد مطلوب عددی مورد آزمون را دارا بوده و ابعاد اجتماعی- فرهنگی نیز کمترین میزان را از دیدگاه پاسخگویان نشان می‌دهند. بنابراین، تفاوت معناداری در سطح آلفا ۰/۰۱ قابل مشاهده بوده و تفاوت آنها از مطلوبیت عددی مورد آزمون نیز به شکل مثبت ارزیابی و برآورد شده است.

جدول ۳: اثرات گردشگری بر کاهش فقر از دیدگاه خانوارهای نمونه با استفاده از آماره t

مطلوبیت عددی ظرفیت مورد آزمون = ۳							
مؤلفه‌ها	میانگین	آماره آزمون t	درجه آزادی	سطح معناداری	تفاوت از حد مطلوب	فاصله اطمینان ۹۵ درصد	
						پایین تر	بالاتر
اقتصادی	۳/۸۸۵۳	۶۱/۹۶۵	۱۶۰	۰/۰۰۰	۰/۸۸۵۷۱	۰/۸۵۷۱	۰/۹۱۳۵
اجتماعی- فرهنگی	۳/۷۵۴۶	۴۶/۱۱۳	۱۶۰	۰/۰۰	۰/۷۵۴۵۸	۰/۷۲۲۳	۰/۷۸۶۹
زیست محیطی	۳/۶۶۲۱	۴۱/۸۹۱	۱۶۰	۰/۰۰۰	۰/۶۶۲۰۵	۰/۶۳۰۸	۰/۶۹۳۳
کالبدی	۴/۱۷۶۴	۸۷/۹۵۴	۱۶۰	۰/۰۰۰	۱/۱۷۶۴۴	۱/۱۵۰۰	۱/۲۰۲۹

منبع: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵

همچنین برای بیان نقش و جایگاه هر یک از مؤلفه‌های مطرح در تحقیق از آزمون رتبه‌ای فریدمن بهره گرفته شده است. به عبارت دیگر، این آزمون ابزار مناسبی برای تحلیل معناداری تفاوت میانگین مؤلفه‌ها به طور مقایسه‌ای با یکدیگر می‌باشد. همان طوری که، جدول (۴) نشان می‌دهد، نتیجه تحلیل تفاوت میانگین‌ها از دیدگاه پاسخگویان در نقاط روستایی نمونه با توجه به سطح آلفای ۰/۰۱ کاملاً معنادار گزارش شده است. در این بین بیشترین میانگین رتبه‌ای به ترتیب با (۳/۳) و (۲/۷) به ابعاد کالبدی و زیست محیطی مناطق روستایی نمونه اختصاص داشته است. بنابراین می‌توان اذعان نمود که توسعه گردشگری در کاهش فقر مناطق روستایی، ابتدا توانسته است به لحاظ کالبدی- فیزیکی منجر به ایجاد تغییرات زیادی در کیفیت و کمیت ساخت و سازهای روستایی، بهبود وضعیت معابر و نظایر آن شده و در وهله دوم به ایجاد تغییرات متعددی در گویه‌های مؤلفه زیست محیطی

روستا بیانجامد، در این مؤلفه مواردی از قبیل ایجاد آلودگی در منابع آب و خاک، تغییرات کاربری اراضی مرتعی و دیم، حفاظت از محیط زیست و نظایر آن بررسی شده است. کمترین میزان میانگین رتبه در بین مؤلفه‌های تحقیق نیز به بعد اجتماعی- فرهنگی که در برگیرنده متغیرهایی از قبیل تغییرات شیوه زندگی، بروز تعارضات اجتماعی و نظایر آن تعلق دارد، اختصاص دارد. به عبارت دیگر، بررسی معناداری میانگین رتبه ای داده‌های حاصل از تحلیل کمی اثرگذاری گردشگری نشان دهنده وجود مقدار ضریب کای دو به میزان $121/230$ است که بیانگر نزدیکی مقادیر میانگین مؤلفه‌ها بوده و معناداری آن در سطح $0/01$ نشان داده شده است.

جدول ۴: معناداری تفاوت میانگین رتبه‌ای اثرات گردشگری در کاهش فقر در روستاهای نمونه

مؤلفه‌ها	میانگین عددی	میانگین رتبه‌ای فریدمن
اقتصادی	۳/۸۸۵۳	۱/۹۹
اجتماعی و فرهنگی	۳/۷۵۴۶	۱/۹۵
زیست محیطی	۳/۶۶۲۱	۲/۶۹
کالبدی	۴/۱۷۶۴	۳/۳۳
کای دو		۱۲۱/۲۳۰
درجه آزادی		۳
سطح معناداری		۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

در جدول (۵)، برای بررسی دامنه اثرگذاری گردشگری در کاهش فقر مناطق روستایی نمونه از دیدگاه پاسخگویان سعی شد با طرح سوالاتی میزان کاهش فقر از حضور گردشگران و تاثیرات ناشی از آن در ابعاد اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، زیست- محیطی و کالبدی مورد پرسش قرار گرفت و از آن به عنوان متغیر مستقل و از داده‌های پرسشنامه‌ای (سوالات فقر روستایی) به عنوان متغیرهای وابسته در تحلیل رگرسیون چندگانه مورد استفاده قرار گرفت. بررسی مدل برازش رگرسیونی نشان می‌دهد که $0/68$ تأثیر مثبت در کاهش فقر مردم از نقش گردشگری در توسعه روستای محل سکونت خود تابع اثرات مثبت آن می‌باشد (جدول ۵).

جدول ۵: تحلیل واریانس عوامل تأثیرگذار گردشگری و کاهش فقر روستایی

اشتباه معیار	ضریب تعیین	ضریب تعیین	ضریب همبستگی
۰/۰۶۳۲۴	۰/۴۵۶	۰/۴۶۹	چندگانه
			۰/۶۸۵

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

با استفاده از مدل رگرسیونی چندگانه توام نقش عوامل و شاخص‌های تأثیرگذار در میزان کاهش فقر روستایی از اثرات گردشگری و توسعه آن در روستاهای نمونه مشخص گردید. به طوری که نتایج حاصله حکایت از آن دارد که همه شاخص‌های چهارگانه اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، زیست- محیطی و کالبدی کاملاً معنادار می‌باشد (جدول ۶).

جدول ۶: تحلیل واریانس مبتنی بر وجود رابطه خطی بین میزان کاهش فقر روستایی و اثرات گردشگری

مؤلفه ها	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون F	سطح معناداری
اثر رگرسیونی	۰/۵۴۹	۵	۰/۱۳۷	۳۴/۲۹۴	۰/۰۰۰
باقیمانده	۰/۶۲۰	۱۵۵	۰/۰۰۴		
کل	۱/۱۶۹	۱۶۰			

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

در جدول زیر مقادیر B بیانگر این واقعیت است که از بین شاخص‌های چهارگانه مورد بررسی شاخص‌های کالبدی (۰/۳۵۸) دارای بیشترین میزان تأثیر و شاخص‌های زیست محیطی (۰/۳۱۳) کمترین میزان تأثیر را در میزان کاهش فقر و توسعه روستاهای دارای این پدیده را نشان می‌دهند (جدول ۷).

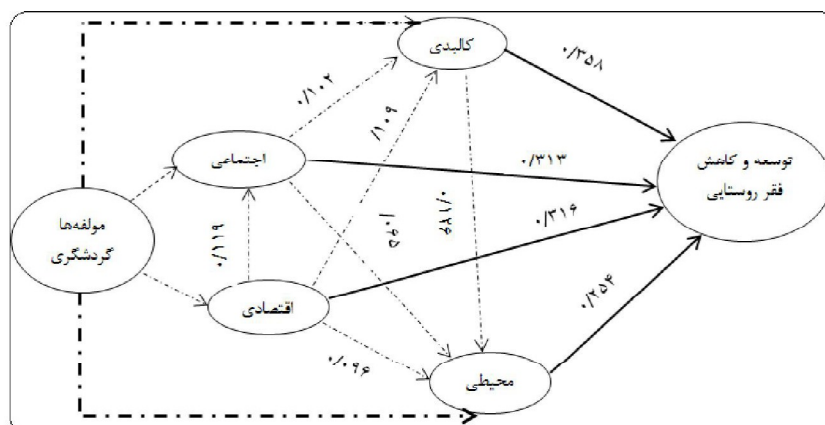

جدول ۷: ضرایب شدت روابط میان متغیرهای اثرات گردشگری بر میزان کاهش فقر روستایی

سطح معنی‌داری	T	ضرایب استاندارد شده		نام متغیر
		ضرایب استاندارد شده بتا β	خطای B	
۰/۰۰۰	۱۱/۳۱۹	-	۰/۱۸۰	عرض از مبدأ
۰/۰۰۰	۶/۰۰۹	۰/۳۵۸	۰/۰۲۴	کالبدی
۰/۰۰۰	۵/۳۵۹	۰/۳۱۶	۰/۰۲۵	اقتصادی
۰/۰۰۰	۴/۲۵۲	۰/۲۵۴	۰/۰۲۷	محیطی
۰/۰۰۰	۵/۲۲۴	۰/۳۱۳	۰/۰۲۵	اجتماعی

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

در ادامه تحقق بعد از اینکه رابطه میان مؤلفه‌های گردشگری و فقر روستایی بدست آمد، به بررسی اثرات مستقیم و غیرمستقیم گردشگری بر فقر روستایی با استفاده از آزمون رگرسیون چند متغیره (تحلیل مسیر) پرداخته شده است. برای انجام تحلیل مسیر ابتدا بین متغیر وابسته (فقر روستایی) و متغیرهای مستقل (شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و کالبدی) رگرسیون گرفته شد و در بقیه مراحل هر یک از شاخص‌ها که بیشترین ضریب بتا (BETA) را داشته‌اند به عنوان متغیر وابسته و سایر عوامل متغیر مستقل فرض شده است. و در شکل (۵) میزان و نوع تأثیر (مستقیم و غیر مستقیم) هر یک از متغیرهای مستقل و وابسته نشان داده شده است.

شکل ۵: مدل تحلیل مسیر عوامل و متغیرهای گردشگری و تأثیر آن بر توسعه فقر روستایی

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

همانگونه که جدول (۸) نشان می‌دهد اثرات مستقیم و غیر مستقیم شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و محیطی در توسعه فقر روستایی با استفاده از آزمون تحلیل مسیر بدست آمده که بیشترین اثر کلی مربوط به بعد اقتصادی با میزان (۰/۴۱۶) داشته است. همانطوری که یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، میزان ابعاد اقتصادی بر اثر گسترش گردشگری مبتنی بر گردشگری روستایی در متنوع‌سازی و ایجاد اشتغال در زمینه فعالیت‌های غیر کشاورزی (از قبیل توسعه صنایع دستی، نگهداری از تأسیسات، سرایداری، جمع‌آوری و فروش گیاهان دارویی، کارگری و ...)، توسعه اشتغال در فعالیت‌های کشاورزی (از قبیل تولید محصولات دامی و باغی، کارگری دامداری‌ها و مزارع و باغات مالکان غیر ساکن و ...)، بهبود زیرساخت‌های خدماتی و زیربنایی، تنوع بخشی به منابع درآمدی و افزایش میزان آن (فروش محصولات دامی و باغی به گردشگران، توسعه خرده‌فروشی و ...)، توسعه سرمایه‌گذاری در روستا توسط گردشگران و مالکان خانه‌های دوم (سرمایه‌گذاری در ساخت و ساز ویلاها، توسعه اراضی زیرکشت باغات، ایجاد کانال‌های انتقال و لوله‌گذاری آب به مزارع و باغات و ...) به عنوان اثرات مثبت ناشی از توسعه گردشگری روستایی در منطقه روستایی مورد مطالعه به شمار می‌آید و به همین جهت این بعد مهمترین عامل در بین مؤلفه‌های گردشگری در توسعه و فقر روستایی شناخته شده است و بعد زیست محیطی با میزان (۰/۲۵۴) دارای کمترین اثر کلی در توسعه روستایی در منطقه مورد مطالعه داشته است. برای بدست آوردن اثرات غیر مستقیم متغیرهای مستقل، ضرایب مسیر در هم ضرب شدند و برای اثرات کلی ضرایب کلیه مسیر منتهی به متغیر وابسته در جمع هم شدند.

جدول ۸: سنجش میزان اثرات مستقیم و غیر مستقیم و کلی متغیرها بر فقر روستایی

اولویت	کل	اثرات غیر مستقیم	اثرات مستقیم	متغیرها
۱	۰/۴۱۶	۰/۱	۰/۳۱۶	اقتصادی
۳	۰/۳۶۵	۰/۰۵۲	۰/۳۱۳	اجتماعی
۲	۰/۳۹	۰/۰۳۲	۰/۳۵۸	کالبدی
۴	۰/۲۵۴	-	۰/۲۵۴	محیطی

منبع: یافته‌های تحقیق: ۱۳۹۵

نتیجه‌گیری

از مهمترین راهبردهایی که برنامه‌ریزان توسعه در اغلب کشورهای جهان برای غلبه بر چالش‌های توسعه مناطق روستایی مورد توجه قرار داده‌اند، توسعه و گسترش گردشگری است. به طوری که در سال‌های اخیر از آن به‌عنوان راهکاری برای کاهش فقر روستایی به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه مورد توجه سیاست‌گذاران واقع شده است. بنابراین چنانچه با آگاهی و دانش مناطق گردشگری روستایی انتخاب شوند، می‌تواند منجر به توسعه همه جانبه و پایدار روستا گردد. هدف از این پژوهش بررسی اثرات گردشگری در کاهش فقر روستایی در دهستان حصار ولیعصر- شهرستان بومین زهرا بوده است. بنابراین با توجه به پرسشنامه‌ای که در روستاهای نمونه پخش شد و داده‌های آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت، یافته‌های این پژوهش نشان داد که بر اساس آزمون t تک نمونه‌ای که مبین بالا بودن مقادیر میانگین بدست آمده در مؤلفه‌های مورد نظر تحقیق از حد میانگین (۳) می‌باشد. به طوری که در سطح معنادار و تفاوت آنها از مطلوبیت عددی نیز به شکل مثبت ارزیابی و برآورد شده است. البته لازم به ذکر است که مؤلفه‌های تغییرات در ابعاد کالبدی و اقتصادی به ترتیب بیشترین فاصله تفاوت از حد مطلوب عددی مورد آزمون را دارا بوده و ابعاد اجتماعی- فرهنگی نیز کمترین میزان را از دیدگاه پاسخگویان نشان می‌دهند. آزمون فریدمن نشان داد که نتیجه تحلیل تفاوت میانگین‌ها از دیدگاه پاسخگویان در نقاط روستایی نمونه با توجه به سطح آلفای ۰/۰۱ کاملاً معنادار گزارش شده است. در این بین بیشترین میانگین رتبه‌ای به ترتیب با (۳/۳) به ابعاد کالبدی مناطق روستایی نمونه اختصاص داشته است. و کمترین به ابعاد اجتماعی- فرهنگی اختصاص یافته است. همچنین مدل برازش رگرسیونی نشان داد که ۰/۶۸ تأثیر مثبت در کاهش فقر مردم از نقش گردشگری در توسعه روستای محل سکونت خود تابع اثرات مثبت آن می‌باشد به طوری که از بین شاخص‌های چهارگانه مورد بررسی شاخص‌های کالبدی (۰/۳۵۸) دارای بیشترین میزان تأثیر و شاخص‌های زیست محیطی (۰/۳۱۳) کمترین میزان تأثیر را در میزان کاهش فقر و توسعه روستاهای دارای این پدیده را نشان می‌دهند. برای بررسی اثرات مستقیم و غیر مستقیم شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، کالبدی و محیطی در توسعه فقر روستایی از آزمون تحلیل مسیر استفاده است. به طوری که یافته‌های تحلیل با استفاده از آزمون تحلیل مسیر بدست آمده نشان داد که بیشترین اثرکلی مربوط به بعد اقتصادی با میزان (۰/۴۱۶) داشته است. همانطوری که یافته‌های تحقیق نشان داد، اثرات گردشگری در بعد اقتصادی منجر به متنوع‌سازی و ایجاد اشتغال در زمینه فعالیت‌های غیر کشاورزی، توسعه اشتغال در فعالیت‌های کشاورزی، بهبود زیرساخت‌های خدماتی و زیربنایی، تنوع بخشی به منابع درآمدی و افزایش میزان آن (فروش محصولات دامی و باغی به گردشگران، توسعه خرده‌فروشی و ...)، توسعه سرمایه‌گذاری در روستا توسط گردشگران و مالکان خانه‌های دوم (سرمایه‌گذاری در ساخت و ساز ویلاها، توسعه اراضی زیرکشت باغات، ایجاد کانال‌های انتقال و لوله‌گذاری آب به مزارع و باغات و ...) به عنوان اثرات مثبت ناشی از توسعه گردشگری روستایی در منطقه روستایی مورد مطالعه به شمار می‌آید. و به همین جهت این بعد مهمترین عامل در بین مؤلفه‌های گردشگری

در توسعه و فقر روستایی شناخته شده است و بعد زیست محیطی با میزان (۰/۲۵۴) دارای کمترین اثر کلی در توسعه و فقر روستایی در منطقه مورد مطالعه به دنبال داشته است.

پیشنهادها

- ۱- تأسیس نهادهای مردمی و تعامل با گردشگران در راستایی جذب سرمایه گذاران گردشگری در روستاها
- ۲- همکاری شوراهای محلی به عنوان پل ارتباط دهنده مردم با سرمایه گذاری گردشگران در جهت توسعه گردشگری
- ۳- ارتقای کیفیت زیرساخت‌های موجود برای افزایش رضایت گردشگران و جذب سرمایه‌گذاران گردشگری در روستاهای نمونه
- ۴- فراهم کردن زمینه‌های بسترسازی فرهنگ گردشگری در روستاهای نمونه و آماده‌گی پذیرای بهتر برای جذب گردشگران
- ۵- توانمندسازی و مشارکت جامعه محلی در حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب پوشش گیاهی

منابع و مآخذ:

۱. پناد، ع.ا.، و فاضلی، م. ۱۳۹۱. گردشگری روستایی راهبردی اساسی برای توسعه روستایی، مورد: روستای تیس (ناحیه چابهار)، اولین همایش ملی توسعه سواحل مکران و اقتدار دریایی جمهوری اسلامی ایران، ۱۰-۱.
۲. توکلی، م.، کیانی، ا.، هدایتی، ص. ۱۳۸۹. تأثیر مناطق نمونه گردشگری در محرومیت‌زادگی از دیدگاه اجتماعات محلی، مطالعه موردی: منطقه اورمان تخت کردستان، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، (۲)، (۶)، ۷۳-۹۴.
۳. جمعه پور، م.، احمدی، ش. ۱۳۹۰. تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی، مطالعه موردی، روستایی برغان، شهرستان سلاوجبلاغ، پژوهش‌های روستایی، (۲)، (۱)، ۳۳-۶۶.
۴. جوانبخت، ز. ۱۳۹۰. نگرشی بر راهبردهای توسعه گردشگری قشم با استفاده از مدل SWOT، مجموعه خلاصه مقالات سومین همایش سراسری دانشجویی جغرافیا، ۱۱۴.
۵. رکن‌الدین افتخاری، ع.ر.، قادری، ا. ۱۳۸۱. نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی (نقد و تحلیل چهارچوهای نظریه‌ای)، مجله برنامه‌ریزی فضایی تربیت مدرس، ۶، (۲)، ۳۹-۲۰.
۶. رومیانی، ا. ۱۳۹۲. ارزیابی نقش جریان سرمایه‌های شهر- روستایی در توسعه پایدار گردشگری، مطالعه موردی: دهستان حصار ولیعصر- شهرستان بوئین زهرا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه زنجان، ۵۶.
۷. عینالی، ج.، رومیانی، ا. ۱۳۹۲. اولویت‌بندی مناطق نمونه گردشگری استان زنجان در راستای توسعه منطقه‌ای، مجله اندیشه جغرافیا، دانشگاه زنجان، ۳، (۳)، ۳.
۸. مصطفوی، م.، هوشمند، م.، محقق، ا. ۱۳۹۱. تأثیر گردشگری بر کاهش فقر در ایران، اولین همایش ملی گردشگری و طبیعت کردی ایران زمین، همدان، ۱۷-۱.
۹. مهدوی، م.، قدیری معصوم، م.، و قهرمانی، ن. ۱۳۸۷. اثرات گردشگری بر توسعه روستایی با نظرسنجی از روستاییان دره کن و سولقان، فصلنامه روستا و توسعه، (۲)، ۳۹-۶۰.
10. Byrd, E., Bosley, H. and Dronberger, M. 2009, Comparisons of stakeholder perceptions of tourism impacts in rural eastern North Carolina, *Tourism Management*, Vol. 30, No. 1, pp. 693-703.
11. Davis, J. and Morais, D. 2004, Factions and enclaves: small towns and socially unsustainable tourism development, *Journal of Travel Research*, Vol. 3, No. 43, pp. 3-10.
12. George Otieno Obonyo and Erick Victor Onyango Fwaya, 2012, Integrating Tourism with Rural Development Strategies in Western Kenya, *American Journal of Tourism Research Vol. 1, No. 1, 2012, 1-8.j*
13. McGehee, N. and Andereck, K, 2004, Factors predicting rural residents' support of tourism, *Journal of Travel Research*, Vol. 3, No. 43, pp. 131-140.

14. Mihalič, T, 2002, Tourism and development: Concept and Issues. Chapter 3: Tourism and Economic Development Issues, Edited by: Richard Sharpley and David J. Telfer, (2002), 81-111.
15. Morales Fernández, 2012l, Tourism as an Alternative to the Development for Rural Areas and the Creation of Employment, *International Journal of Humanities and Social Science Vol. 2 No. 20 [Special Issue – October 2012]*.
16. OECD, 2012, Promoting Growth in All Regions: Lessons from across the OECD. March 2012. <http://www.oecd.org/site/govrdpc/49995986.pdf>.
17. Okech. R. Haghiri, M. george, B,2012, rural tourism as a sustainable development alternative: an analysis with special reference to luanda, kenya, special issue: sustainability, tourism & environment in the shift of a millennium: a peripheral view. *Cultur, ano 06 - n° 03 - ago/2012*. www.uesc.br/revistas/culturaeturismo
licença copyleft: atribuição-uso não comercial-vedada a criação de obras derivadas.
18. Psaltopoulos, D. and Skuras, D. Thomson, K ,2011, Employment Effects of Private Investment Initiatives in Rural aReas of Southern Europe: a Regional sam Approach, *Agricultural eco omics Review*, 2011, Vol 12, o 2.
19. Reeder, R. J., & Brown, D.M, 2005, Recreation, tourism, and rural well-being, Economic Research Report No. 7. Washington, DC: USDA, Economic Research Service.
20. Tarlow, E.P, 2011, *Tourism confronts a world in turmoil*, Reteived at:<http://www.eturbonews.com/22007/tourism-confronts-world-turmoil>.
21. The World Bank (2011) measuring the dimensions of social capital, accessed on the 11/07/2011. <http://web.worldbank.org>.
22. Walker, J. & Walker, J,2011, *Tourism concepts and practices*, New Jersey: Prentice Hall.
23. Zeller, M. (2006), An Operational Method for Assessing the Poverty Outreach Performance of Development Policies and Projects: Results of Case Studies in Africa, Asia, and Latin America, *World Development*, Vo 1. 34, No. 3, p. 446.